پژوهشنامهٔ قرآن و حدیث

Pazhouhesh Name-ye Quran Va Hadith

شمارهٔ ۳۹، پاییز و زمستان ۱۴۰۵
صص ۲۶۳-۲۹۰ (مقاله پژوهشی)

No. 39, Autumn & Winter 2026/2027

تبیین الگوی فرایندی انتقال سلامت معنوی ازطریق مسئولیت‌های پدر در خانواده

علیرضا میرحاج[۱]، محمدرضا ستوده‌نیا[۲]، حسین خوشدل مفرد[۳]، محمد ناصحی[٤]

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۵/۰۷/۲۹ـ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۵/۰۸/۱۲)

چکیده

خانواده در منظومه تربیتی قرآن، مهم‌ترین بستر شکل‌گیری و انتقال ارزش‌های معنوی است و پدر به عنوان یکی از ارکان اصلی آن، نقش اساسی در تحقق این هدف دارد. با وجود اهمیت این نقش، مفهوم سلامت معنوی پدر و سازوکارهای تحقق آن بر پایه آموزه‌های قرآنی کمتر در قالب الگویی فرایندی بررسی شده است. پژوهش حاضر با هدف تبیین الگوی تحقق سلامت معنوی پدر بر پایه خداباوری در قرآن کریم انجام شده است. این پژوهش با روش توصیفی ـ تحلیلی و با بهره‌گیری از تحلیل مضمون، آیات مرتبط با نقش و الگوهای پدر، به‌ویژه سیره حضرت ابراهیم(ع)، حضرت یعقوب(ع) و حضرت لقمان(ع)، مورد بررسی قرار داده است. یافته‌ها نشان داد که خداباوری در منطق قرآن، نقطه آغاز تحول در شخصیت پدر است و از طریق تحول شناختی، تنظیم هیجان‌ها و اصلاح رفتارهای تربیتی، به تحقق سلامت معنوی پدر منجر می‌شود. این سلامت در سطح خانواده، زمینه‌ساز سلامت معنوی خانواده و انتقال ایمان به نسل آینده است. بر اساس یافته‌های پژوهش، الگوی پیشنهادی شامل هفت مؤلفه به‌هم پیوسته است: خداباوری، تحول شناختی، تنظیم هیجان‌ها، اصلاح رفتار، سلامت معنوی پدر، سلامت معنوی خانواده و انتقال ایمان. نتایج نشان می‌دهد که در نگاه قرآن، پدر تنها مسئول تأمین نیازهای مادی نیست، بلکه نقش محوری در هدایت معنوی، تربیت دینی و استمرار ایمان در نسل‌های آینده دارد.

کلید واژه‌ها: سلامت معنوی، خداباوری، خانواده قرآنی، تربیت دینی، انتقال ایمان، الگوهای پدر در قرآن.

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، واحد کاشان، دانشگاه آزاد اسلامی، کاشان، ایران؛Alireza.mirhaj@iau.ac.ir
۲. دانشیار علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اهل‌بیت(ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. (نویسنده مسئول)؛ m.sotudeh@ltr.ui.ac.ir
۳. استادیار گروه معارف اسلامی، واحد کاشان، دانشگاه آزاد اسلامی، کاشان، ایران؛ hossein.khoshdel@iau.ac.ir
۴. استادیار گروه معارف اسلامی، واحد کاشان، دانشگاه آزاد اسلامی، کاشان، ایران؛ nasehi@iau.ac.ir

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

۱. بیان مسأله

خانواده یکی از عرصه‌های اصلی شکل‌گیری و انتقال ارزش‌های معنوی است و پدر، از طریق ایفای مسئولیت‌های خود در قبال همسر و فرزندان، در شکل‌گیری و استمرار این ارزش‌ها نقش دارد. در نگاه قرآن کریم، مسئولیت پدر به تأمین نیازهای مادی خانواده محدود نیست، بلکه ابعاد تربیتی و معنوی را نیز دربرمی‌گیرد. بر این اساس، سلامت معنوی خانواده را می‌توان در ارتباط با چگونگی ایفای مسئولیت‌های پدر و تأثیر آن بر باورها، نگرش‌ها و رفتارهای اعضای خانواده بررسی کرد. در این چارچوب، انتقال سلامت معنوی به فرایندی اشاره دارد که طی آن، ارزش‌ها و جهت‌گیری‌های معنوی از طریق مسئولیت‌ها و عملکرد پدر در روابط خانوادگی ظهور می‌یابند و در نگرش و رفتار اعضای خانواده تأثیر می‌گذارند. با وجود این، صرف شناسایی مسئولیت‌های پدر در قرآن کریم، چگونگی ارتباط میان این مسئولیت‌ها و انتقال سلامت معنوی را روشن نمی‌کند؛ زیرا باید مشخص شود این مسئولیت‌ها از چه مراحلی می‌گذرند، چگونه به یکدیگر پیوند می‌خورند و از چه راهی به تحقق سلامت معنوی در خانواده می‌انجامند.مسئله اصلی پژوهش آن است که چگونگی و ترتیب این مراحل و سازوکار ارتباط میان مسئولیت‌های قرآنی پدر و انتقال سلامت معنوی در خانواده به روشنی تبیین نشده است. از این‌رو، پرسش اصلی تحقیق چنین است: الگوی فرایندی انتقال سلامت معنوی از طریق مسئولیت‌های پدر در خانواده بر اساس قرآن کریم چگونه قابل تبیین است؟ همچنین، مسئولیت‌های پدر در این فرایند چه مراحلی دارند و هر مرحله از چه طریقی در شکل‌گیری و انتقال سلامت معنوی به اعضای خانواده نقش ایفا می‌کند؟

۲. اهمیت و ضرورت تحقیق

با وجود پژوهش‌های انجام‌شده درباره معنویت والدین و نقش تربیتی پدر، چگونگی تبیین کارکردهای خداباوری در سلامت معنوی پدر بر پایه آیات قرآن کریم همچنان

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

نیازمند بررسی منسجم است. در بخش قابل توجهی از مطالعات پیشین، موضوع از منظر علوم تربیتی و روان‌شناسی بررسی شده و کمتر به استخراج و تحلیل نظام‌مند کارکردهای خداباوری از آیات قرآن توجه شده است. همچنین، پیوند میان خداباوری و ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری مسئولیت‌های پدر و چگونگی تأثیر این پیوند بر سلامت معنوی خانواده، به تبیین بیشتری نیاز دارد. ضرورت این پژوهش از آن جهت است که بدون روشن‌شدن سازوکار ارتباط میان باورهای دینی پدر و عملکرد تربیتی او، چگونگی تأثیر خداباوری بر روابط خانوادگی و انتقال ارزش‌های معنوی به اعضای خانواده به درستی تبیین نمی‌شود. ازاین‌رو، بررسی آیات قرآن کریم با هدف شناسایی این ارتباط و تبیین مراحل آن، می‌تواند به روشن‌شدن ظرفیت آموزه‌های قرآنی در تبیین نقش معنوی و تربیتی پدر در خانواده کمک کند.

۳. پیشینه و جنبه نوآوری

پیشینه تحقیق گویای آن است که مفهوم «سلامت معنوی پدر» به‌صورت مستقل و نظام‌مند کمتر مورد واکاوی قرار گرفته است. بیشتر پژوهش‌های موجود، سلامت معنوی را در چارچوب الگوهای روان‌شناختی تحلیل کرده و کمتر به استخراج سازوکارهای قرآنی خداباوری در نقش پدر پرداخته‌اند. در ادامه، برخی از مطالعات مرتبط مرور می‌شود:

۱. فاطمه مولوی (۱۴۰۳) – «نقش پدر در تربیت معنوی فرزند از منظر نهج‌البلاغه و علوم تربیتی»: اشاره به جایگاه الگویی پدر در تربیت معنوی.

۲. فاطمه تیموری (۱۴۰۱) – «نقش پدر در تربیت عواطف اجتماعی با تأکید بر آیات و روایات»: بررسی مؤلفه‌های رفتاری و عاطفی مانند نوع‌دوستی، کنترل خشم، گذشت و مسئولیت‌پذیری.

۳. یوسف حیدری (۱۴۰۱) – «نقش تربیتی پدر در خانواده از منظر قرآن و تجلی آن در ادبیات»: تحلیل نقش حمایتی و امنیتی پدر در خردورزی، مهرورزی و آموزش.

۴. احمد عرب گوئینی (۱۳۹۵) – «نقش تربیتی پدر و تأثیرات آن بر اعضای خانواده

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

از منظر اسلام»: واکاوی نقش محوری پدر در تعامل با پسر و دختر.

۵. زهرا باغانی (۱۳۹۱) – «بررسی نقش والدین در تربیت دینی فرزند در دوران کودکی از دیدگاه اسلام»: واکاوی نقش پدر و مادر در تربیت اعتقادی و اخلاقی.

پژوهش‌های پیشین در حوزه خانواده اسلامی، عمدتاً بر نقش‌های تربیتی، اخلاقی و اجتماعی پدر متمرکز بوده و پیامدهای رفتاری آن را بررسی کرده‌اند. اما آنچه این نوشتار را متمایز می‌سازد، نه پرداختن به نقش پدر، بلکه تمرکز بر خداباوری به‌عنوان ساختاری معرفتی ـ تربیتی است که کارکردهای شناختی، عاطفی و رفتاری پدر را شکل می‌دهد و جهت‌دهی می‌کند. به‌عبارت دیگر، پژوهش‌های پیشین به «پدر چه می‌کند» پرداخته‌اند، در حالی که نوشتار حاضر به «چه چیزی پدر را به آنچه می‌کند، تبدیل می‌سازد» می‌پردازد و این «چه چیزی» همان خداباوریِ مستخرج از آیات قرآن است.

از سوی دیگر، در پژوهش‌های مرتبط با سلامت معنوی والدین، تفکیک میان کارکردهای معنوی پدر و مادر معمولاً ملحوظ نشده و خداباوری به‌عنوان یک مؤلفه عمومی در نظر گرفته شده است. اما در نوشتار حاضر، خداباوری در نسبتِ خاصِ خود با نقش پدر واکاوی می‌شود و تلاش می‌گردد تا از رهگذر تحلیل محتوای آیات، سازوکارهای اختصاصی آن در ساحت پدری استخراج و تبیین گردد. بدین‌ترتیب، تمایز این پژوهش در تغییر کانون از نقش‌شناسی پدر به خداباورشناسیِ پدرانه و نیز رویکرد روش‌شناختیِ مبتنی بر تحلیل محتوای قرآنی آشکار می‌شود.

بنابراین، نوآوری پژوهش حاضر صرفاً در معرفی مفهوم «سلامت معنوی پدر» نیست، بلکه در تبیین سازوکارهای قرآنی تحقق آن و تبدیل یافته‌های تفسیری به الگویی قابل استفاده در تربیت خانواده معاصر است؛ الگویی که از تحلیل آیات استخراج شده و قابلیت ارائه راهبردهای عملی برای نظام تربیت اسلامی را دارد.

٤. روش تحقیق

این پژوهش با روش توصیفی ـ تحلیلی و با بهره‌گیری از شیوه تحلیل مضمون انجام

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

شده است. جامعه پژوهش، آیات قرآن کریم مرتبط با خانواده، نقش پدر، الگوهای پدران الهی و مؤلفه‌های هدایت معنوی را در بر می‌گیرد. نخست، آیات مرتبط با کلیدواژه‌های «اب»، «والد»، «ذریه»، «اهل» و «تقوا» شناسایی شد. سپس بر اساس ارتباط با نقش پدرو خداباوری پالایش گردید. داده‌ها در سه مرحله کدگذاری باز، محوری و انتخابی تحلیل شده‌اند. برای اعتباربخشی، آیات در پرتو تفاسیر معتبر (از جمله المیزان، نمونه، مجمع‌البیان و تسنیم) بررسی شده و انسجام مفهومی در سراسر کار رعایت گردیده است.

برای افزایش اعتبار تحلیل، پس از کدگذاری باز، ارتباط میان کدها در قالب مقوله‌های محوری بازسازی و در مرحله انتخابی، الگوی مفهومی ارتباط میان خداباوری، سلامت معنوی پدر و کارکردهای تربیتی خانواده استخراج شد.

۵. مفاهیم نظری مقاله

تحلیل مفهومی واژه «پدر» با تأکید بر نقش معنوی و تربیتی در قرآن

پیش از پرداختن به «خداباوری پدر» باید دید خود واژه «پدر» در قرآن چه معنایی پیدا می‌کند. آیا پدر تنها به زایش و نسب اشاره دارد یا از مرزهای بیولوژیک فراتر می‌رود؟ برای پاسخ به این پرسش، ابتدا باید مفهوم لغوی و اصطلاحی این واژه را بررسی کرد و سپس به کاربرد قرآنی آن پرداخت.

در منابع لغوی، واژه «پدر» معانی گوناگونی یافته است. خلیل بن احمد فراهیدی، «والد» را بر زایش و نسب دلالت می دهد، (فراهیدی،۲۲۲)اما راغب اصفهانی تعریف گسترده تری ارائه می‌دهد و می‌نویسد«پدر حقیقی انسان به کسی گفته می‌شود که سبب ایجاد، صلاح یا ظهور چیزی باشد.» (راغب اصفهانی،۵۷) ابن‌منظور نیز «أب» را به کسی اطلاق می‌کند که نقش تربیت و هدایت دارد و آن را «الذی یربّی» معنا کرده و بر اطلاق آن بر جدّ، عمو و معلّم تصریح نموده است. (ابن منظور،۱۱۹/۱) این تعابیر نشان می‌دهد که در نگاه لغوی‌شناسان مسلمان، واژه «پدر» از معنای صرفاً خونی فراتر رفته و به معنای سببیت در ایجاد، اصلاح و پرورش نیز به کار رفته است.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

اکنون با روشن شدن مفهوم لغوی، به کاربرد قرآنی این واژه می‌پردازیم. قرآن کریم از واژه «پدر» (أب) در مواردی استفاده کرده که صرفاً بر پیوند خونی دلالت ندارد. برای نمونه، در آیه ۱۳۳ سوره بقره می‌فرماید: «أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي...» (البقره، ۱۳۳) در این آیه، حضرت یعقوب(ع) از فرزندان خود درباره آیین پس از خود پرسش می‌کند و آنان پاسخ می‌دهند که خدای تو و خدای پدرانت ابراهیم و اسماعیل و اسحاق را می‌پرستند. مفسران در ذیل این آیه یادآور شده‌اند که «ابراهیم» جدّ یعقوب و «اسماعیل» عموی او بوده است، اما قرآن از آنان با واژه «آباء» (پدران) یاد کرده است (مکارم شیرازی، ۳۸۵/۱؛ قرائتی، ۲۰۸/۱) این کاربرد نشان می‌دهد که «أب» در قرآن، افزون بر والد بیولوژیک، به کسانی نیز اطلاق می‌شود که حامل میراث توحیدی و معنوی هستند. علامه طباطبایی در المیزان ذیل این آیه به این نکته تصریح کرده است که اطلاق «پدر» بر جدّ و عمو در قرآن، گویای توسعه مفهومی این واژه فراتر از پیوند خونی است. (طباطبایی، ۳۷۲/۴)

همچنین سبحانی تبریزی در این باره می‌نویسد: «از نظر قرآن، پیوند معنوی پدر، قوی‌تر و نیرومندتر است تا آنجا که اگر پیوند ایمانی و معنوی فرزند از پدر گسسته گردد، پیوند او به‌گونه‌ای از پدر سلب می‌گردد.» (سبحانی،۳۶۲) آنچه از این بحث به دست می‌آید این است که مفهوم پدر در قرآن، صرفاً به بعد زیستی و نسبی محدود نمی‌شود، بلکه دارای ظرفیت‌ها و بسترهای معنایی برای ایفای نقش‌های هدایتی و تربیتی است. این ظرفیت، زمینه‌ساز بررسی این پرسش خواهد بود که خداباوری چگونه می‌تواند این بستر مفهومی را به کنش‌های عینی در ساحت پدر تبدیل کند. در بخش بعدی، با تکیه بر آیات، نشان داده خواهد شد که «سلامت معنوی پدر» با کدام مؤلفه‌های قرآنی تعریف می‌شود.

۶. تحلیل و تبیین مفهوم سلامت معنوی پدران

پس از روشن شدن معنای «پدر» در قرآن، اکنون باید دید «سلامت معنوی پدر» به چه

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

معناست. بدون این مفهوم‌پردازی دقیق، نمی‌توان کارکردهای خداباوری را ارزیابی کرد.

سلامت معنوی پدر در کانون خانواده، فراتر از یک گزاره صرفاً مذهبی، هماهنگی میان باورهای درونی، التزام به تقوا و تجلی صلاحیت‌های اخلاقی در رفتار بیرونی پدر است. این مفهوم را می‌توان برخورداری پدر از ایمان راسخ، تقوا و صلاحیت‌های اخلاقی و تربیتی برای هدایت خانواده تعریف نمود. (طباطبایی، ۳۸۵/۱۹) این نوع سلامت، پدر را به منبعی از آرامش و الهام برای اعضای خانواده تبدیل می‌کند. همچنین سلامت و عافیت زندگی در پرتو رفق و ملایمت به دست می‌آید و این امر نیاز به پاسداشت و مراقبت دارد. (دلشاد، ۱۰۷)

از منظر اسلام، سلامت معنوی بر پایه ارکان متعددی استوار است: معرفت به مبدأ خلقت، شناخت نظام علت و معلولی جهان، محبت نسبت به خدا و مردم، نیکوکاری و عمل صالح، پارسایی و پرهیز از گناه، و تمایل به کمال. در این میان، معنویت با محوریت خداشناسی، خداجویی و خدامحوری نقشی اساسی دارد. (اصفهانی، ۴۱-۴۹) این گرایش‌های معنوی، با قرار دادن خداوند در مرکز توجه، روند دستیابی به کمال معنوی را سرعت می‌بخشند.

پژوهش‌های تجربی نیز رابطه مستقیم و مثبت میان سلامت معنوی و سلامت جسمی را یادآور شده‌اند. افرادی که از سلامت معنوی برخوردارند، توانمندتر و قوی‌ترند و کنترل و حمایت اجتماعی بیشتری دارند. (عباسیان و همکاران، ۸۳-۱۰۴) سلامت معنوی در دیدگاه دینی وضعیتی است دارای مراتب گوناگون که در آن، متناسب با ظرفیت‌های فرد، بینش‌ها، گرایش‌ها و توانایی‌های لازم برای تعالی روح ـ یعنی تقرب به خدای متعال ـ فراهم می‌آید. (آذربایجانی، ۱۳۸)

بر این اساس، سلامت معنوی پدر حلقه پیوند میان بینش ایمانی و کنش تربیتی است؛ زیرا ایمان زمانی در نقش پدر تحقق می‌یابد که در نگرش، احساس و رفتار او تجلی یابد. از این‌رو، اکنون باید بررسی شود که خداباوری از چه سازوکارهایی این تحول را ایجاد می‌کند.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

۷. سازوکارهای تحقق سلامت معنوی پدر بر پایه خداباوری

یافته‌های حاصل از تحلیل محتوای آیات قرآن کریم نشان می‌دهد که خداباوری در منطق قرآن، صرفاً یک باور ذهنی و اعتقاد نظری نیست، بلکه نظامی جامع از شناخت، نگرش، احساس و رفتار است که شخصیت انسان مؤمن را در عرصه‌های مختلف زندگی، از جمله نقش‌های خانوادگی، تحت تأثیر قرار می‌دهد. در حوزه پدر نیز ایمان به خداوند زمانی به سلامت معنوی منجر می‌شود که از سطح تصدیق قلبی فراتر رفته و در شیوه ادراک مسئولیت، نحوه مدیریت هیجان‌ها، کیفیت تصمیم‌گیری و سبک تعامل تربیتی پدر ظهور یابد. «تمام امور مربوط به شرع همه فرع توحیدند، توحید است که نبوت می‌خواهد و توحید است که معاد می‌طلبد» (رخ شاد، ۲۱) خداباوری به‌عنوان مبنای اعتقادی، می‌تواند جهت‌گیری ارزشی و نحوه ایفای مسئولیت‌های خانوادگی پدر را تحت تأثیر قرار دهد. این باور، در صورت التزام عملی، در رعایت حقوق اعضای خانواده، مسئولیت‌پذیری اخلاقی و تنظیم روابط عاطفی نمود می‌یابد. پدر از طریق رفتار و تعاملات روزمره، زمینه انتقال ارزش‌های معنوی به همسر و فرزندان را فراهم می‌سازد. بر این اساس، تحقق سلامت معنوی پدر را می‌توان در پیوند میان باور توحیدی، رفتار مسئولانه و الگوپذیری اعضای خانواده تبیین کرد .بر اساس تحلیل آیات، رابطه میان خداباوری و سلامت معنوی پدر یک فرایند تدریجی و مرحله‌ای است. در این فرایند، خداباوری به عنوان نقطه آغاز، نظام معنایی پدر را دگرگون می‌سازد؛ سپس این تحول شناختی، زمینه تنظیم هیجان‌ها و مدیریت عواطف را فراهم می‌آورد و در ادامه، به اصلاح رفتارهای تربیتی و شکل‌گیری الگوی پدرانه سالم منجر می‌شود. در نهایت، سلامت معنوی پدر به ارتقای سلامت معنوی خانواده و انتقال ایمان به نسل آینده می‌انجامد.

۷-۱. خداباوری و شکل‌گیری تحول شناختی پدر

نخستین مرحله در تحقق سلامت معنوی پدر، شکل‌گیری نگرش توحیدی نسبت به نقش پدری است. پدر خداباور، خانواده را صرفاً نهادی زیستی، اقتصادی یا اجتماعی

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

نمی‌بیند، بلکه آن را عرصه‌ای برای تحقق مسئولیت الهی و زمینه‌ای برای رشد معنوی انسان تلقی می‌کند. چنین نگرشی سبب می‌شود که وظیفه پدر از تأمین نیازهای مادی فراتر رفته و هدایت معنوی خانواده به عنوان بخشی از رسالت ایمانی او شناخته شود.

قرآن کریم با تأکید بر حضور و احاطه دائمی خداوند بر زندگی انسان می‌فرماید:

«وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنتُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ» (الحدید، ۴)

این آیه بیانگر آن است که انسان مؤمن، زندگی خود را در محضر خداوند معنا می‌کند. بر اساس این نگرش، پدر خداباور، نقش خود را مستقل از اراده الهی نمی‌بیند، بلکه مسئولیت تربیت خانواده را امانتی الهی می‌داند که باید درباره آن پاسخ‌گو باشد. بنابراین، احساس حضور خداوند، نخستین مبنای شناختی برای شکل‌گیری مسئولیت‌پذیری معنوی پدر است.

در همین چارچوب، دعای حضرت ابراهیم(ع) درباره آینده معنوی نسل خویش، نمونه‌ای روشن از تحول شناختی پدر در پرتو خداباوری است:

«رَبِّ اجْعَلْنِي مُقِيمَ الصَّلَاةِ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي» (ابراهیم، ۴۰)

در این آیه، دغدغه حضرت ابراهیم(ع) صرفاً بقای نسل یا رفاه فرزندان نیست، بلکه استمرار ارتباط آنان با خداوند و حفظ بندگی الهی است. این نگاه نشان می‌دهد که خداباوری، افق مسئولیت پدر را از نیازهای کوتاه‌مدت زندگی فراتر برده و او را نسبت به سرنوشت معنوی فرزندان حساس می‌سازد. (اشکوری،۶۴۴/۲؛ مکارم شیرازی،۳۶۳/۱۰-۳۶۵)

لقمان(ع) پیش از هر آموزش اخلاقی یا اجتماعی، توحید را بنیان تربیت معرفی می‌کند؛ زیرا از منظر قرآن، اصلاح رفتار بدون اصلاح جهان‌بینی پایدار نخواهد بود. (طبرسی، ۶۳/۵؛ مکارم شیرازی، ۱۹۵/۱۷-۱۹۷)

بنابراین، نخستین اثر خداباوری، تغییر در نظام ادراکی پدر است؛ زیرا پدر پیش از آنکه رفتار تربیتی خود را اصلاح کند، باید جایگاه خانواده و مسئولیت خویش را در چارچوب رابطه انسان با خداوند بازتعریف کند.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

۷-۲. خداباوری و تنظیم هیجان‌های پدر

دومین مرحلـه در مسـیر تحقـق سـلامت معنـوی پـدر، تـأثیر خـداباوری بـر تنظـیم هیجان‌هاست. زندگی خانوادگی همواره با موقعیت‌هایی ماننـد نگرانـی، فقـدان، ناکـامی و تعارض همراه است و کیفیت واکنش پدر در برابر این شرایط، نقش مهمی در سلامت روانی و معنوی خانواده دارد.

«اعتقاد به خدای حکیم و ایمان به مبانی مذهبی و توجه به جهان آخرت، تأثیر شگرفی در تخفیف ناراحتی‌ها و رنجهای روحی دارد. ایمان به خدا اثر عوامل اضـطراب آفـرین را خنثی و یا آنها را ریشه کن می‌کند؛ زیرا مذهب با مقررات اخلاقی و تعـالیم حیـات بخـش خود، حرص و آز و جاه طلبی را که از عوامل اضطراب روحی هستند به نحو صحیحی تعد یل می‌دهد و انسان را به عزت نفس و پرهیزکاری دعوت می‌نماید.» (بیگ‌زاده، ۵۸/۱)

از منظر قرآن، ایمان به خداوند موجب حذف رنج‌های انسانی نمـی‌شـود، بلکـه شـیوه مواجهه با رنج را اصلاح می‌کند. فرد مؤمن، دشواری‌ها را در چارچوب حکمت الهی تفسیر کرده و به جای فروپاشی عاطفی، از ظرفیت صبر و امید بهره می‌گیرد.

خداوند می‌فرماید:

«وَلَنَبْلُوَنَّكُم بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَ بَشِّرِ الصَّابِرِينَ» (البقره، ۱۵۵)

این آیه نشان می‌دهد که مواجهه با مشکلات، بخشی از مسـیر زنـدگی انسـان اسـت و ویژگی انسان مـؤمن، نـوع واکـنش او بـه ایـن مشـکلات اسـت. پـدر دارای خـداباوری، بحران‌های خانوادگی را صـرفاً تهدیـدهایی خـارج از کنتـرل نمـی‌بینـد، بلکـه آنهـا را در چارچوب آزمایش الهی و فرصت رشد معنوی تحلیل می‌کند.

تحلیل آیات نشان می‌دهد که خداباوری تنها بر شـناخت پـدر اثـر نمـی‌گـذارد، بلکـه مهم‌ترین نقش آن در تنظیم هیجان‌ها و مدیریت بحران‌های خانوادگی آشکار می‌شود. باور به ربوبیت، رحمت و حکمت الهی، اضطراب، ناامیدی و فرسودگی روانـی را کـاهش داده و

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

زمینه صبر و امید را فراهم می‌آورد. حضرت یعقوب(ع) در اوج اندوه می‌فرماید:

«وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ» (لقمان، ۱۳)

ترجمه: و هنگامی را که لقمان به پسرش، در حالی که او را پند می‌داد، گفت: ای پسرم، به خدا شرک نورز؛ زیرا شرک، ستمی بزرگ است.

این آیه نمونه‌ای مشخص از پیوند میان باور توحیدی و مسئولیت تربیتی در رابطه پدر و فرزند ارائه می‌کند. محتوای سخن لقمان نشان می‌دهد که تربیت معنوی با انتقال مفاهیم اعتقادی و جهت دهی به نگرش فرزند آغاز می‌شود. ازاین رو، آیه می‌تواند برای تبیین مرحله شناختی انتقال ارزش‌های معنوی از طریق مسئولیت پدر مورد استفاده قرار گیرد.

«إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى اللَّهِ» (یوسف، ۸۶)

این آیه نشان می‌دهد که پدر مؤمن رنج‌های خود را به جای انتقال منفی به اعضای خانواده، در ساحت ربوبی مدیریت می‌کند. شکایت به خداوند در اینجا نه نشانه اعتراض، بلکه جلوه‌ای از توکل، امید و پناه بردن به قدرت الهی است (مکارم شیرازی، ۵۳/۱۰؛ مکارم شیرازی، ۲۴۲/۹)

از همین‌رو، صبر در منطق قرآن به معنای انفعال و تسلیم منفعلانه نیست، بلکه نوعی پایداری فعال در مسیر مسئولیت‌های الهی است. پدر خداباور با چنین نگرشی می‌تواند فشارهای عاطفی و بحران‌های خانوادگی را مدیریت کند، بدون آنکه آرامش روانی خانواده را متزلزل سازد.

بنابراین صبر، امید، آرامش و تاب‌آوری از پیامدهای مستقیم خداباوری‌اند و ساحت عاطفی سلامت معنوی پدر را شکل می‌دهند.

۷-۳. خداباوری و تحقق رفتار تربیتی معنوی پدر

سومین مرحله در فرایند تحقق سلامت معنوی پدر، ظهور باورهای توحیدی در رفتار و سبک تربیتی پدر است. از نگاه قرآن، ایمان زمانی به مرحله کمال و اثرگذاری می‌رسد که

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

از سطح اعتقاد قلبی فراتر رود و در شیوه تعامل، تصمیم‌گیری و هـدایت خـانواده آشـکار شود. بر این اساس، پدر خداباور تنها فردی معتقد به ارزش‌های دینی نیست، بلکه خـود را مسئول هدایت، مراقبت و رشد معنوی اعضای خانواده می‌داند.

در این مرحله، خداباوری موجب می‌شود پدر، نقش خـود را صـرفاً در تـأمین نیازهـای مادی خانواده خلاصه نکند، بلکه تربیت معنوی و شکل‌دهـی شخصـیت ایمـانی فرزنـدان را بخشی از رسالت الهی خویش بداند. قرآن کریم در بیان مسئولیت تربیتی خانواده می‌فرماید:

«وَأْمُرْ أَهْلَکَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا» (طه، ۱۳۲)

این آیه نشان می‌دهد که هدایت خانواده تنها با ارائه توصیه‌های دینی تحقق نمـی‌یابـد، بلکه نیازمند استمرار، پیگیری و صبر تربیتی است. پدر در این مسیر، نقش هـدایتگر دارد و باید در کنار دعوت زبانی، زمینه عملی رشد معنوی خانواده را نیـز فـراهم سـازد (مکـارم شیرازی، ۱۳/۳۴۰-۳۴۱)

یکی از مهم‌ترین جلوه‌های این شـیوه تربیتـی در گفـت‌وگـوی حضـرت لقمـان(ع) بـا فرزندش مشاهده می‌شود:

«يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْکَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ» (لقمان، ۱۳).

در این آیه، آموزش اعتقادی با خطاب محبت‌آمیز «يَا بُنَيَّ» آغاز می‌شود. این سـاختار نشان می‌دهد که انتقال ایمان و اصلاح نگرش فرزند، زمانی اثربخش اسـت کـه در فضـای محبت، احترام و ارتباط عاطفی شکل گیرد. لقمان(ع) پیش از پرداختن به اصلاح رفتارهای اجتماعی و اخلاقی، بنیان توحیدی شخصیت فرزند را اصلاح می‌کند؛ زیرا از منظـر قـرآن، رفتار پایدار و ارزشمند بر پایه جهان‌بینی صحیح شکل می‌گیرد. (طبرسـی، ۶۳/۵؛ مکـارم شیرازی، ۱۷/۱۹۵-۱۹۷)

براساس این تحلیل، رفتار تربیتی پدر خـداباور دارای سـه ویژگـی اساسـی اسـت: هـدایت آگاهانه، ارتباط محبت‌آمیز و مراقبت مستمر. پدر در این مرحله، ارزش‌هـای دینـی را نـه فقـط از طریق گفتار، بلکه از طریق سبک زندگی و رفتار روزمره خود منتقل می‌کنـد. بـه همـین دلیـل،

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

شخصیت او به تدریج به یک الگوی عملی ایمان برای اعضای خانواده تبدیل می‌شود.

از این‌رو، اصلاح رفتار تربیتی، نقطه‌ای است که در آن ایمان درونی پدر به صورت عینی در زندگی خانوادگی ظهور می‌یابد. هنگامی که نگرش توحیدی، تعادل عاطفی و رفتار تربیتی حکیمانه در شخصیت پدر به انسجام برسد، سلامت معنوی پدر تحقق پیدا می‌کند. در این وضعیت، پدر نه تنها انجام‌دهنده مجموعه‌ای از وظایف تربیتی، بلکه حامل و نماینده معنویت در محیط خانواده است.

بنابراین، سومین سازوکار خداباوری، تبدیل ایمان به کنش تربیتی مؤثر و شکل‌گیری شخصیتی است که می‌تواند زمینه‌ساز سلامت معنوی خانواده و انتقال ایمان به نسل آینده باشد.

۸. الگوهای قرآنی تحقق سلامت معنوی پدر

پس از تبیین سازوکارهای شناختی، عاطفی و رفتاری خداباوری، اکنون باید دید این سازوکارها در الگوهای عینی قرآن چگونه ظهور یافته‌اند. قرآن کریم به جای ارائه توصیه‌های انتزاعی، نمونه‌های عملی از پدران الهی را معرفی می‌کند که هر یک در موقعیت‌های متفاوت، جلوه‌ای از سلامت معنوی پدر را به نمایش گذاشته‌اند. بررسی سیره حضرت ابراهیم(ع)، حضرت لقمان(ع) و حضرت یعقوب(ع) نشان می‌دهد که سلامت معنوی پدر نه یک ویژگی فردی، بلکه فرایندی تربیتی است که در تعامل مستمر میان ایمان، رفتار و هدایت خانواده شکل می‌گیرد.

۸ـ۱. الگوی حضرت ابراهیم(ع): آینده‌نگری ایمانی و مسئولیت بین‌نسلی

یکی از برجسته‌ترین ویژگی‌های شخصیت پدرانه حضرت ابراهیم(ع)، نگاه فراتر از زمان حال و توجه به آینده معنوی نسل خویش است. در منطق قرآن، پدر مؤمن تنها مسئول تربیت فرزند در دوران کودکی نیست، بلکه نسبت به استمرار ایمان در نسل‌های آینده نیز احساس مسئولیت دارد.

این ویژگی در سخن حضرت ابراهیم(ع) درباره فرزندانش آشکار می‌شود:

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

«رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَن نَّعْبُدَ الْأَصْنَامَ» (ابراهیم، ۳۵)

در این آیه، حضرت ابراهیم(ع) پیش از هر درخواست مادی برای خانواده، از خداوند مصونیت خود و فرزندانش از انحراف اعتقادی را درخواست می‌کند. این دعا نشان می‌دهد که مهم‌ترین دغدغه یک پدر خداباور، حفاظت از بنیان توحیدی خانواده است. از منظر ابراهیمی، امنیت حقیقی خانواده تنها امنیت اقتصادی یا اجتماعی نیست، بلکه امنیت اعتقادی و معنوی نیز بخش اساسی آن را تشکیل می‌دهد.

این نگاه، بیانگر تحول شناختی ناشی از خداباوری است؛ زیرا پدر، سرنوشت حقیقی فرزند را در میزان پیوند او با خداوند می‌بیند، نه صرفاً در موفقیت‌های دنیوی. به همین دلیل، تربیت معنوی نسل آینده به یکی از اصلی‌ترین وظایف پدر تبدیل می‌شود. (اشکوری، ۶۳۷/۲؛ مکارم شیرازی، ۳۴۹/۱۰)

همچنین در سیره حضرت ابراهیم(ع)، توکل بر خداوند در کنار تلاش تربیتی مشاهده می‌شود. او مسئولیت هدایت فرزندان را بر عهده می‌گیرد، اما تحقق کامل آن را وابسته به هدایت الهی می‌داند. از این‌رو، الگوی ابراهیمی نشان می‌دهد که سلامت معنوی پدر زمانی شکل می‌گیرد که مسئولیت تربیتی با توکل و نگاه آینده‌محور همراه شود.

بنابراین، مهم‌ترین مؤلفه الگوی ابراهیمی، **مسئولیت بین‌نسلی در حفظ ایمان** است؛ یعنی پدر نه تنها برای اصلاح وضعیت معنوی امروز خانواده تلاش می‌کند، بلکه آینده ایمانی نسل‌های بعد را نیز در نظر می‌گیرد.

در همین چارچوب، وصیت حضرت ابراهیم(ع) و حضرت یعقوب(ع) به فرزندان نیز استمرار همین رویکرد را نشان می‌دهد: «وَوَصَّى بِهَا إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ...» (البقره، ۱۳۲)

در این آیه، انتقال ایمان به نسل آینده به‌عنوان یک مسئولیت دائمی معرفی شده است. بر این اساس، سلامت معنوی پدر هنگامی تحقق می‌یابد که پدر، تربیت اعتقادی را برنامه‌ای مستمر بداند و خود را در برابرسرنوشت ایمانی فرزندان مسئول بشمارد. (طباطبایی، ۳۷۲/۴؛ طبرسی، ۳۳۸/۱؛ مکارم شیرازی، ۴۲۵/۱-۴۲۷)

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

از این تحلیل می‌توان نتیجه گرفت که مهم‌ترین ویژگی الگـوی ابراهیمـی، نگـاه آینـده محور به تربیت است؛ نگاهی که در آن، خداباوری افق مسئولیت پدر را از زمان حال فراتر برده و او را نسبت به استمرار ایمان در نسل‌های آینده متعهد می‌سازد.

۸ـ۲. الگوی حضرت لقمان(ع): تربیت بر پایه توحید و گفت‌وگوی محبت‌آمیز

دومین الگوی قرآنی سلامت معنوی پدر در شخصیت حضرت لقمان(ع) نمایان می‌شود. ویژگی برجسته این الگو، ترکیب حکمت، محبت و هدایت در فراینـد تربیـت اسـت. قـرآن کریم، گفت‌وگوی لقمان با فرزندش را به عنوان نمونه‌ای از تربیت صحیح معرفی می‌کند.

خداوند درباره جایگاه حکمت لقمان می‌فرماید: «وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَـةَ أَنِ اشْـكُرْ لِلَّـهِ وَمَن يَشْكُرْ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ» (لقمان، ۱۲)

قرار گرفتن «حکمت» در کنار «شکر خداوند» نشان می‌دهد که تربیت حقیقی از نگـاه قرآن، ریشه در بینش توحیدی دارد. لقمان(ع) پیش از آنکه آموزگار رفتارهـای اجتمـاعی باشد، انسانی حکیم است که جهان را در پرتو رابطه با خداوند می‌نگرد. بنابراین، تربیـت او از یک نظام معنایی صحیح سرچشمه می‌گیرد.

براساس این آیه، پدر دارای سلامت معنوی باید پیش از انتقال آموزه‌های دینی، خود از بینش حکیمانه و نگرش توحیدی برخوردار باشد؛ زیرا اثرگذاری تربیتی، پیش از آنکه بـه حجم سخنان وابسته باشد، به عمق شخصیت و باورهـای مربـی وابسـته اسـت. (طبرسـی، ۶۲/۵؛ مکارم شیرازی، ۱۹۴/۱۷)

از سوی دیگر، شیوه گفت‌وگوی لقمان با فرزند نشان می‌دهد که تربیت معنوی در قرآن بر رابطه انسانی و عاطفی استوار است. پدر خداباور، ضمن حفظ جایگاه هدایتگری، فاصله عاطفی میان خود و فرزند ایجاد نمی‌کند؛ بلکه بـا محبـت، اسـتدلال و گفـت‌وگـو، زمینـه پذیرش ارزش‌های معنوی را فراهم می‌سازد.

در این الگو، خداباوری صرفاً به آموزش یک گزاره اعتقادی محـدود نمـی‌شـود، بلکـه

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

مبنای همه ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی قرار می‌گیرد. بنابراین، سلامت معنوی پدر اقتضا می‌کند که پدر، ایمان را از طریق گفت‌وگوی مستمر، رابطه عاطفی و الگوی عملی به فرزند منتقل کند، نه صرفاً از طریق امر و نهی.

از این‌رو، الگوی لقمان نشان می‌دهد که هدایت معنوی زمانی اثربخش است کـه اقتـدار تربیتی با محبت و گفت‌وگو همراه شود.

۸ـ۳. الگوی حضرت یعقوب(ع): مدیریت حکیمانه خانواده در پرتو خداباوری

بیشترین شواهد قرآنی درباره سلامت معنوی پدر در سـیره حضـرت یعقـوب(ع) دیـده می‌شود. برخلاف ساختار پیشین مقاله که این آیات را در چند بخش جداگانه بررسی کرده بود، تحلیل حاضر نشان می‌دهد که همه این آیات در واقع سه جلوه از یک حقیقـت واحـد را بیان می‌کنند؛ یعنی مدیریت حکیمانه خانواده بر پایه خداباوری

نخستین جلوه، در شیوه مواجهه یعقوب(ع) با حسادت فرزندان آشکار می‌شود. قرآن از زبان برادران یوسف نقل می‌کند: «إِنَّ أَبَانَا لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ» (یوسف، ۸)

برداشت فرزندان از رفتار پدر، بر ظـاهر رفتـار او اسـتوار بـود، در حـالی کـه رفتـار یعقوب(ع) بر حکمت الهی و شناخت استعدادهای معنوی فرزندان مبتنی بود. ازاین‌رو، آنچه آنان جانبداری می‌پنداشتند، در حقیقت مـدیریتی مبتنـی بـر بصـیرت و آینـده‌نگـری بـود (طباطبایی، ۱۲۰/۱۱؛ مکارم شیرازی، ۳۴۵/۹-۳۴۷)

دومین جلوه، در توصیه یعقوب(ع) به یوسف برای بازگو نکردن رؤیا دیده می‌شود: «يَا بُنَيَّ لَا تَقْصُصْ رُؤْيَاكَ عَلَى إِخْوَتِكَ...» (یوسف: ۵)

این توصیه نشان می‌دهد که پدر خداباور تنها بـه تربیـت پـس از وقـوع بحـران اکتفـا نمی‌کند، بلکه با شناخت زمینه‌های آسیب، از بروز بحران نیز پیشگیری مـی‌کنـد. بنـابراین، مراقبت تربیتی و پیشگیری از آسیب‌هـای معنـوی، از لـوازم سـلامت معنـوی پـدر اسـت (طباطبایی، ۱۰۴/۱۱؛ مکارم شیرازی، ۲۵/۱۰-۲۶)

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

سومین جلوه، در نحوه مواجهه یعقوب(ع) با رنج‌های سنگین خانوادگی آشکار می‌شود: «إِنَّمَا أَشْكُو بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى اللَّهِ» (یوسف، ۸۶)

در این آیه، یعقوب(ع) به جای انتقال اضطراب و یأس به خانواده، اندوه خود را در پیشگاه خداوند عرضه می‌کند. چنین رفتاری بیانگر آن است که خداباوری، هیجان‌های پدر را سامان می‌دهد و مانع از آن می‌شود که بحران‌های درونی او به عاملی برای فروپاشی عاطفی خانواده تبدیل گردد (مکارم شیرازی، ۵۳/۱۰؛ انصاریان، ۱۱۹؛ آل بویه، ۳)

در مجموع، تحلیل این سه آیه نشان می‌دهد که سلامت معنوی پدر در سیره حضرت یعقوب(ع) بر سه پایه استوار است: بصیرت در تصمیم‌گیری، پیشگیری از آسیب‌های تربیتی و مدیریت توحیدی هیجان‌ها. این سه مؤلفه در کنار یکدیگر، الگویی از پدر خداباور ارائه می‌کنند؛ الگویی که در آن، ایمان نه‌تنها باور قلبی، بلکه مبنای اداره خانواده و هدایت نسل آینده است.

۹. کارکردهای سلامت معنوی پدر در صیانت و ارتقای سلامت معنوی خانواده

تحلیل الگوهای قرآنی نشان داد که خداباوری، از طریق تحول در ساحت‌های شناختی، عاطفی و رفتاری پدر، سلامت معنوی او را شکل می‌دهد. اما سلامت معنوی پدر، پایان این فرایند نیست؛ بلکه نقطه آغاز تأثیرگذاری بر خانواده است. از منظر قرآن، پدری که جهان را براساس ربوبیت الهی تفسیر می‌کند، هیجان‌های خود را در پرتو توکل و صبر مدیریت می‌نماید و مسئولیت هدایت را وظیفه‌ای الهی می‌داند، به تدریج محیط خانواده را نیز در همان جهت سامان می‌دهد. ازاین‌رو، رابطه میان خداباوری و سلامت خانواده، رابطه‌ای مستقیم نیست، بلکه از مسیر سلامت معنوی پدر عبور می‌کند. این یافته، حلقه مفقوده‌ای است که کمتر در پژوهش‌های پیشین مورد توجه قرار گرفته است.

بر پایه تحلیل آیات، مهم‌ترین کارکردهای سلامت معنوی پدر در خانواده را می‌توان در پنج محور زیر تبیین کرد:

۹ـ۱. ایجاد امنیت روانی و آرامش معنوی در خانواده

یکی از مهم‌ترین آثار سلامت معنوی پدر، ایجاد آرامش و انسجام در فضای خانواده

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

است. در منطق قرآن، خانواده سالم تنها بر پایه همزیستی اجتماعی شکل نمی‌گیرد، بلکه نیازمند پیوند عاطفی و معنوی میان اعضاست.

خداوند در تبیین فلسفه تشکیل خانواده می‌فرماید: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُم مِّنْ أَنفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِّتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُم مَّوَدَّةً وَرَحْمَةً» (الروم، ۲۱)

این آیه، هدف از رابطه خانوادگی را «سکونت»، «مودت» و «رحمت» معرفی می‌کند. بر اساس این نگاه، پدر دارای سلامت معنوی باید در ایجاد این فضای آرامش بخش نقش‌آفرین باشد. رفتار او باید به گونه‌ای باشد که خانواده در کنار او احساس امنیت، محبت و اعتماد کند.

دعای بندگان صالح در آیه ۷۴ سوره فرقان، بیانگر همین حقیقت است: «رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ...» (الفرقان، ۷۴)

تعبیر «قُرَّةَ أَعْيُنٍ» بیانگر آرامشی عمیق است که از مشاهده ایمان و صلاح همسر و فرزندان حاصل می‌شود، نه صرفاً از موفقیت‌های مادی آنان (طباطبایی، ۳۶۵/۱۵؛ مکارم شیرازی، ۱۶۷/۱۵)

بر این اساس، سلامت معنوی پدر زمانی تحقق می یابد که آرامش خود را در ایمان خانواده بجوید و این نگرش را در رفتارهای تربیتی خود منعکس سازد.

۹ـ۲. صیانت معنوی خانواده و مسئولیت هدایت اعضا

دومین کارکرد سلامت معنوی پدر، مراقبت از مسیر معنوی خانواده است. در قرآن، مسئولیت انسان نسبت به خانواده تنها به تأمین نیازهای جسمانی محدود نمی‌شود، بلکه حفاظت از آنان در برابر آسیب‌های معنوی نیز بخشی از مسئولیت ایمانی اوست. خداوند می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا» (التحریم، ۶)

این آیه نشان می‌دهد که مؤمن نسبت به سرنوشت معنوی خانواده خود مسئول است. مفهوم «قُوا» بیانگر نوعی مراقبت فعال و پیشگیرانه است؛ یعنی انسان باید با آموزش،

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

هدایت و ایجاد محیط مناسب، زمینه حفظ ایمان خانواده را فراهم سازد.

براساس این آموزه، پدر سالم از نظر معنوی، تربیت دینی را وظیفه‌ای حاشیه‌ای نمی‌داند، بلکه آن را بخشی از هویت پدر خود تلقی می‌کند. این مسئولیت شامل آموزش ارزش‌ها، مراقبت از فضای اخلاقی خانواده و ایجاد زمینه ارتباط اعضا با خداوند است (مکارم شیرازی، ۲۸۶/۲۴؛ طباطبایی، ۳۴۳/۱۹)

۹ـ۳. الگوسازی اخلاقی و انتقال ارزش‌های معنوی

یکی از مهم‌ترین کارکردهای سلامت معنوی پدر، تبدیل شدن او به الگوی عملی برای اعضای خانواده است. قرآن نشان می‌دهد که تربیت تنها از طریق سخن و آموزش مستقیم تحقق نمی‌یابد، بلکه رفتار و شخصیت مربی نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری باورها و ارزش‌های دیگران دارد. خداوند درباره پیامبر اکرم(ص) می‌فرماید: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ» (الاحزاب، ۲۱) اگرچه آیه درباره پیامبر اکرم(ص) است، اما اصل تربیتی آن نشان می‌دهد که الگوی عملی، یکی از مؤثرترین شیوه‌های انتقال ارزش‌هاست. در محیط خانواده نیز پدر پیش از آنکه با گفتار خود تربیت کند، با رفتار خود آموزش می‌دهد.

پدری که صداقت، عدالت، صبر، توکل و مسئولیت‌پذیری را در زندگی روزمره خود نشان می‌دهد، این ارزش‌ها را به صورت غیرمستقیم به فرزندان منتقل می‌کند. بنابراین، سلامت معنوی پدر نه تنها موجب اصلاح فردی او می‌شود، بلکه فرهنگ اخلاقی خانواده را نیز شکل می‌دهد (محمدی ری شهری، ۲۲؛ محقق داماد، ۵۱-۶۴)

۹ـ٤. انتقال ایمان و استمرار معنویت در نسل آینده

یکی از اساسی‌ترین کارکردهای سلامت معنوی پدر، انتقال ایمان به نسل آینده است. در نگاه قرآن، ایمان یک سرمایه فردی محدود نیست، بلکه حقیقتی است که باید در خانواده استمرار یابد.

خداوند می‌فرماید: «وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُم بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ...» (الطور، ۲۱)

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

این آیه نشان‌دهنده پیوند میان ایمان والدین و فرزندان است و بیان می‌کند که استمرار ایمان در نسل‌ها، امری ارزشمند در نظام الهی است. بر این اساس، پدر مؤمن تلاش می‌کند باورهای دینی را از طریق گفت‌وگو، محبت، آموزش و رفتار عملی به فرزندان منتقل کند.

انتقال ایمان در اینجا صرفاً انتقال اطلاعات دینی نیست، بلکه ایجاد تجربه‌ای زنده از معنویت در فضای خانواده است. بنابراین، سلامت معنوی پدر زمانی به کمال می‌رسد که ایمان در وجود او به الگویی قابل مشاهده برای نسل آینده تبدیل شود.

۹ـ۵. جهت‌دهی خانواده به سوی غایت الهی زندگی

آخرین کارکرد سلامت معنوی پدر، جهت‌دهی همه فعالیت‌های خانوادگی به سوی هدف نهایی خلقت، یعنی بندگی خداوند است. در نگاه قرآن، خانواده تنها برای تأمین نیازهای مادی یا دستیابی به موفقیت اجتماعی شکل نگرفته، بلکه بستری برای رشد انسان در مسیر کمال الهی است.

خداوند می‌فرماید: «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» (الذاریات، ۵۶)

براساس این آیه، غایت نهایی زندگی انسان، عبودیت خداوند است. پدر دارای سلامت معنوی، این جهت‌گیری را در تصمیم‌های خانوادگی، شیوه تربیت، روابط عاطفی و حتی سبک زندگی اقتصادی خانواده منعکس می‌کند.

آیه ۱۳۲ سوره طه: «وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا» (طه، ۱۳۲)

ترجمه: خانواده‌ات را به نماز فرمان ده و خود نیز بر آن شکیبا و پایدار باش.

این آیه بر دو مؤلفه مرتبط با مسئولیت پدر دلالت دارد: هدایت خانواده به انجام عبادت و استمرار در این مسئولیت. تأکید بر شکیبایی نشان می‌دهد که تربیت معنوی صرفاً به بیان توصیه دینی محدود نیست، بلکه به پیگیری و تداوم رفتار تربیتی نیاز دارد. بر این اساس، آیه می‌تواند در تحلیل چگونگی تبدیل باور دینی به کنش تربیتی و استمرار آن در محیط خانواده به کار گرفته شود.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

بنابراین، خانواده در نگاه چنین پدری صرفاً محل آسایش دنیوی نیست، بلکه محیطی برای رشد معنوی و حرکت به سوی قرب الهی است. در نتیجه، سلامت معنوی خانواده محصول مجموعه‌ای از رفتارهای پراکنده نیست، بلکه نتیجه جهت‌گیری توحیدی همه روابط خانوادگی است (محمدی ری شهری،۲۲؛ طباطبایی،۱۴۹/۱۴)

خداباوری ⟵ سلامت معنوی پدر ⟵ تغییر در رفتار تربیتی پدر ⟵ سلامت معنوی خانواده

برآیند تحلیل آیات نشان می‌دهد که خداباوری، از طریق ایجاد تحول در نظام شناختی، تنظیم هیجان‌ها و جهت‌دهی به رفتارهای تربیتی پدر، سلامت معنوی پدر را شکل می‌دهد. این سلامت، به نوبه خود در قالب ایجاد آرامش معنوی، انتقال ایمان به نسل آینده، مدیریت حکیمانه بحران‌ها، الگوسازی عملی و جهت‌دهی خانواده به سوی رضایت الهی، در محیط خانواده متجلی می‌شود. ازاین‌رو، می‌توان گفت که سلامت معنوی خانواده در منطق قرآن، بیش از آنکه نتیجه مجموعه‌ای از توصیه‌های اخلاقی باشد، حاصل تحقق خداباوری در شخصیت و عملکرد تربیتی پدر است.هم چنین سلامت معنوی بستر لازم برای تربیت است؛ «برای دستیابی به اهداف تربیت اسلامی، باید جامعه فضای سالمی داشته باشد تا با تشویق و بازدارندگی مناسب، بستر رشد و شکوفایی افراد فراهم شود. این فضا تنها در سایه سلامت، احساس مسئولیت و تعامل هماهنگ همه عوامل تربیتی پدید می‌آید» (جمعی از نویسندگان، پژوهشگاه بین المللی المصطفی (ص)، ۷۱/۱)

جدول (۱). فرایند تحلیل محتوای آیات و استخراج مؤلفه‌های سلامت معنوی پدر

آیه	کدهای باز (Open Coding)	کد محوری (Axial Coding)	مقوله انتخابی (Selective Coding)	کارکرد خداباوری	پیامد تربیتی در خانواده
طه:۱۳۲	اقامه نماز، صبر، هدایت خانواده، اعتماد به رزاقیت الهی	هدایت عبادی خانواده	سلامت معنوی پدر	خداباوری مسئولیت عبادی پدر را تقویت می‌کند.	شکل‌گیری فرهنگ عبادت و کاهش اضطراب خانواده

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

ابراهیم:۴۰	دعا برای ذریه، اقامه نماز، استمرار ایمان، امید	آینده‌نگری ایمانی	سلامت معنوی پدر	خداباوری مسئولیت پدر را به آینده نسل پیوند می‌دهد.	انتقال ایمان و استمرار هویت دینی
لقمان:۱۳	توحید، نهی از شرک، محبت پدر، گفت‌وگو	تربیت توحیدی	سلامت معنوی پدر	خداباوری پایه تربیت اعتقادی را شکل می‌دهد.	تثبیت هویت توحیدی فرزندان
یوسف:۵	بصیرت، شناخت آسیب، پیشگیری، محبت	هدایت پیشگیرانه	سلامت معنوی پدر	خداباوری قدرت تشخیص تهدیدهای تربیتی را افزایش می‌دهد.	پیشگیری از آسیب‌های خانوادگی
یوسف:۸	عدالت عاطفی، حکمت، محبت هدفمند، آینده‌نگری	مدیریت حکیمانه خانواده	سلامت معنوی پدر	خداباوری مانع رفتارهای هیجانی و تبعیض‌آمیز می‌شود.	تعادل روابط عاطفی میان فرزندان
یوسف:۸۶	صبر، توکل، شکایت به خدا، امید، تاب‌آوری	مدیریت هیجانی	سلامت معنوی پدر	خداباوری هیجان‌های پدر را تنظیم می‌کند.	افزایش آرامش و تاب‌آوری خانواده
البقره:۱۳۲	وصیت، انتخاب الهی، انتقال ایمان، مسئولیت تربیتی	تداوم تربیت ایمانی	سلامت معنوی پدر	خداباوری انتقال ارزش‌های دینی را به وظیفه‌ای مستمر تبدیل می‌کند.	استمرار فرهنگ دینی در نسل آینده
الطور:۲۱	امتداد ایمان، عدالت الهی، پیوند اخروی خانواده	پیوستگی معنوی خانواده	سلامت معنوی پدر	خداباوری مسئولیت پدر را فراتر از دنیا می‌برد.	تقویت احساس مسئولیت نسبت به آینده معنوی فرزندان
الفرقان:۷۴	قرة أعین، دعا، صلاح ذریه	آرامش معنوی خانواده	سلامت معنوی پدر	خداباوری آرامش را در صلاح خانواده تعریف می‌کند.	افزایش امنیت روانی و انسجام معنوی خانواده
الروم:۲۱	سکینه، مودت، رحمت، آرامش	روابط عاطفی الهی	سلامت معنوی پدر	خداباوری روابط خانوادگی را بر محبت و رحمت استوار می‌سازد.	تحکیم بنیان خانواده و ارتقای سلامت معنوی

همان‌گونه که جدول (۱) نشان می‌دهد، فرایند تحلیل محتوای آیات از استخراج کدهای باز آغاز شد و پس از ادغام مفاهیم هم‌سنخ، کدهای محوری شکل گرفت. در مرحله

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

کدگذاری انتخابی، همه مقوله‌های محوری ذیل مفهوم «سلامت معنوی پدر» سازمان یافتند. تحلیل داده‌ها نشان داد که خداباوری از طریق پنج سازوکار اصلی شامل هدایت عبادی، آینده‌نگری ایمانی، تربیت توحیدی، مدیریت هیجانی و الگوسازی تربیتی، سلامت معنوی پدر را شکل می‌دهد و این سلامت در نهایت به ارتقای سلامت معنوی خانواده منجر می‌شود.

۱۰. الگوی ارتقای سلامت معنوی پدر بر پایه خداباوری

بر پایه یافته‌های پژوهش، الگوهای قرآنی تنها به تبیین ویژگی‌های پدران الهی بسنده نمی‌کنند، بلکه فرایندی مرحله‌مند برای تحقق سلامت معنوی پدر ارائه می‌دهند. تحلیل آیات نشان داد که تحقق این هدف نیازمند مجموعه‌ای از اقدامات به‌هم پیوسته است که از تحول در باورهای پدر آغاز می‌شود و تا ایجاد محیطی معنوی در خانواده ادامه می‌یابد.

یافته‌های پژوهش نشان داد که خداباوری در منطق قرآن، صرفاً یک باور ذهنی و نظری نیست، بلکه نیرویی تحول‌آفرین است که به تدریج در ساحت شناخت، هیجان، رفتار و روابط خانوادگی پدر اثر می‌گذارد و در نهایت به شکل‌گیری سلامت معنوی پدر و ارتقای سلامت معنوی خانواده منجر می‌شود. براساس تحلیل آیات مربوط به الگوهای پدران الهی، می‌توان فرایند تحقق سلامت معنوی پدر را در قالب هفت مرحله به‌هم پیوسته تبیین کرد:

مرحله نخست: خداباوری و استقرار نگرش توحیدی

نقطه آغاز تحقق سلامت معنوی پدر، شکل‌گیری نگرشی توحیدی نسبت به زندگی، خانواده و مسئولیت پدری است. در الگوی قرآنی، پدر مؤمن، نقش خود را صرفاً در تأمین نیازهای مادی خانواده خلاصه نمی‌کند، بلکه آن را امانتی الهی و مسئولیتی در مسیر هدایت و رشد معنوی اعضای خانواده می‌داند. سیره حضرت ابراهیم(ع)، حضرت یعقوب(ع) و حضرت لقمان(ع) نشان می‌دهد که ارتباط عمیق با خداوند، مبنای تصمیم‌ها، نگرانی‌ها و

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

اقدامات تربیتی آنان بوده است. بنابراین، نخستین گام در ارتقای سلامت معنوی پدر، تقویت باور به حضور، ربوبیت و هدایت الهی در عرصه خانواده است.

مرحله دوم: تحول شناختی و بازتعریف نقش پدر

خداباوری هنگامی در زندگی پدر اثرگذار می‌شود که به تحول در نظام شناختی او بینجامد. در این مرحله، پدر برداشت خود را از مفهوم خانواده، تربیت، مسئولیت و موفقیت بازسازی می‌کند و نقش خویش را از یک وظیفه اجتماعی یا اقتصادی، به رسالتی الهی ارتقا می‌دهد. این تحول شناختی موجب می‌شود پدر در مواجهه با مسائل خانواده، تصمیم‌های خود را بر اساس ارزش‌های دینی، خیرخواهی، مسئولیت‌پذیری و آینده معنوی فرزندان تنظیم کند.

مرحله سوم: تنظیم هیجان‌ها بر پایه ایمان

یکی از آثار مهم خداباوری، ایجاد توانایی مدیریت هیجان‌ها در شرایط دشوار است. تحلیل الگوی حضرت یعقوب(ع) نشان می‌دهد که ایمان، توکل و امید به خداوند، نقش اساسی در کنترل اندوه، صبر در برابر مشکلات و حفظ آرامش در بحران‌های خانوادگی دارد. بر این اساس، پدر دارای سلامت معنوی، پیش از واکنش‌های شتاب‌زده، از ظرفیت‌هایی مانند دعا، یاد خدا، صبر و توکل بهره می‌گیرد و اجازه نمی‌دهد اضطراب، خشم یا ناامیدی بر روابط خانوادگی سایه افکند.

مرحله چهارم: اصلاح رفتار و الگودهی عملی

تحول در باور و هیجان، باید در عرصه رفتار خانوادگی ظهور یابد. یافته‌های پژوهش نشان داد که در الگوهای قرآنی، رفتار پدر مهم‌ترین ابزار انتقال ارزش‌ها به فرزندان است. پایبندی به عدالت، صداقت، محبت، مسئولیت‌پذیری، رعایت حقوق دیگران و عمل به آموزه‌های دینی، موجب می‌شود فرزندان ارزش‌های ایمانی را نه فقط در گفتار، بلکه در

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

تجربه روزمره زندگی مشاهده کنند. ازاین‌رو، اصلاح رفتار پدر و هماهنگی میان گفتار و عمل، حلقه اتصال میان باور دینی و تربیت معنوی خانواده است

مرحله پنجم: تحقق سلامت معنوی پدر

مجموعه مراحل پیشین، زمینه شکل‌گیری سلامت معنوی پدر را فراهم می‌سازد. سلامت معنوی پدر در این الگو، به معنای برخورداری پدر از نگرش توحیدی، آرامش درونی، توانایی مدیریت هیجان‌ها، رفتار اخلاقی و احساس مسئولیت نسبت به رشد معنوی خانواده است. چنین پدری نه تنها خود در مسیر تعالی معنوی قرار دارد، بلکه نقش هدایت‌کننده و تسهیل‌گر رشد معنوی دیگر اعضای خانواده را نیز ایفا می‌کند.

مرحله ششم: ارتقای سلامت معنوی خانواده

سلامت معنوی پدر در سطح خانواده آثار خود را در قالب ایجاد فضای ایمانی، افزایش آرامش، تقویت روابط عاطفی و شکل‌گیری اعتماد متقابل نشان می‌دهد. در این مرحله، خانواده از مجموعه‌ای از روابط صرفاً اجتماعی به محیطی معنوی تبدیل می‌شود که در آن عبادت، گفت‌وگوی تربیتی، محبت و ارزش‌های اخلاقی جایگاه محوری دارند. اقامه نماز، دعا، تلاوت قرآن و مشارکت اعضای خانواده در فعالیت‌های معنوی از جمله نمودهای این مرحله است.

مرحله هفتم: انتقال ایمان و تداوم نسل معنوی

آخرین مرحله الگو، انتقال ایمان به نسل آینده است. در منطق قرآن، هدف تربیت معنوی خانواده تنها اصلاح وضعیت کنونی نیست، بلکه استمرار ارزش‌های الهی در نسل‌های بعدی را نیز دنبال می‌کند. سفارش حضرت ابراهیم(ع) درباره فرزندان و دعای حضرت یعقوب(ع) برای حفظ ایمان خاندان، نشان‌دهنده اهمیت آینده‌نگری معنوی در خانواده است. بنابراین، پدر دارای سلامت معنوی، با ایجاد زمینه‌های معرفتی، عاطفی و

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

رفتاری، بستر انتقال ایمان و ارزش‌های توحیدی به فرزندان را فراهم می‌سازد.

بر این اساس، الگوی نهایی پژوهش را می‌توان چنین ترسیم کرد:

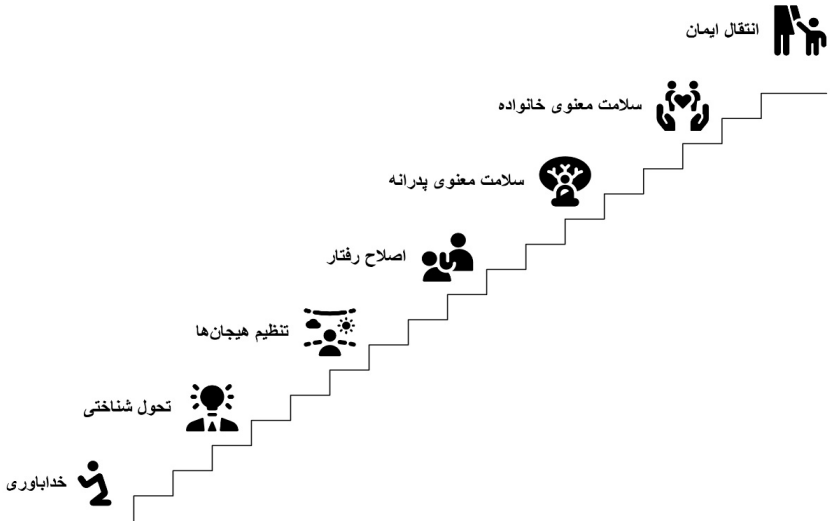

این الگو نشان می‌دهد که خداباوری نقطه آغاز فرایند است و انتقال ایمان، پیامد نهایی آن محسوب می‌شود؛ در حالی که سلامت معنوی پدر و سلامت معنوی خانواده حلقه‌های واسطی هستند که این فرایند را از سطح باور فردی به سطح تربیت خانوادگی منتقل می‌کنند.

نتایج مقاله

۱. یافته‌های پژوهش نشان داد که در منطق قرآن کریم، خداباوری نقطه آغاز تحقق سلامت معنوی پدر است و آثار آن در سه ساحت شناختی، عاطفی و رفتاری ظهور می‌یابد.

۲. در ساحت شناختی، خداباوری موجب بازتعریف نقش پدر از تأمین‌کننده نیازهای مادی به مسئول هدایت معنوی و تربیت ایمانی خانواده می‌شود.

۳. در ساحت عاطفی، ایمان به خداوند با تقویت صبر، توکل، امید و تاب‌آوری، زمینه مدیریت هیجان‌ها و مواجهه حکیمانه پدر با چالش‌های خانوادگی را فراهم می‌سازد.

۴. در ساحت رفتاری، خداباوری در قالب هدایت آگاهانه، محبت، مسئولیت‌پذیری،

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

الگودهی اخلاقی و مراقبت مستمر از رشد معنوی فرزندان تجلی می‌یابد.

۵. تحلیل سیره حضرت ابراهیم(ع)، حضرت لقمان(ع) و حضرت یعقوب(ع) نشان داد که آینده‌نگری ایمانی، تربیت توحیدی و مدیریت حکیمانه خانواده، سه الگوی مکمل برای تبیین سلامت معنوی پدر هستند.

۶. بر اساس یافته‌ها، سلامت معنوی پدر در کارکرد خانوادگی شامل ایجاد آرامش و امنیت معنوی، صیانت از ایمان اعضای خانواده، الگوسازی اخلاقی، انتقال ایمان و جهت‌دهی خانواده به سوی غایت الهی زندگی متجلی می‌شود.

۷. دستاورد اصلی پژوهش، استخراج و تبیین یک الگوی فرایندی هفت‌مرحله‌ای شامل خداباوری، تحول شناختی، تنظیم هیجان‌ها، اصلاح رفتار تربیتی، تحقق سلامت معنوی پدر، ارتقای سلامت معنوی خانواده و انتقال ایمان به نسل آینده است.

۸. این الگو نشان می‌دهد که انتقال سلامت معنوی، فرایندی تدریجی و پیوسته است که در آن، خداباوری از طریق تحول در شخصیت و عملکرد تربیتی پدر، از سطح باور فردی به عرصه روابط و تربیت خانوادگی انتقال می‌یابد.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]

کتابشناسی

۱. قرآن کریم.
۲. آذربایجانی، مسعود، سلامت معنوی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و فرهنگستان، علوم پزشکی، ۱۴۰۲.
۳. آل بویه، علیرضا، معنای زندگی، تهران، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ص۳، ۱۳۸۸.
۴. ابن‌منظور، محمد بن مکرم، لسان‌العرب، بیروت، دار صادر، ۱۴۰۵ق.
۵. اشکوری، محمد بن علی، تفسیر شریف لاهیجی (چاپ اول)، به کوشش جلال‌الدین محدث، تهران، دفتر نشر داد، ۱۳۷۳.
۶. انصاریان، حسین، تفسیر و شرح صحیفه سجادیه، قم، دارالعرفان، ۱۳۸۳.
۷. همو، عرفان اسلامی، قم، دارالعرفان، ۱۳۸۶.
۸. همو، نفس، قم، دارالعرفان، ۱۳۸۸.
۹. اصفهانی، سیدمهدی. (۱۳۸۹). سلامت معنوی و دیدگاه‌ها. اخلاق پزشکی، ۱۴، ص۴۱ـ۴۹، ۱۳۸۹.
۱۰. بیگ‌زاده، کاظم، آسیب‌شناسی عزت نفس از منظر آموزه‌های قرآنی، قم، ناشر انصاریان، ۱۴۰۰،
۱۱. جوادی آملی، عبدالله، تفسیر تسنیم، قم، مرکز نشر اسرا، ۱۳۸۹.
۱۲. جمعی از نویسندگان، پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی (ص)، منشور جمهوری اسلامی ایران، قم، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص)،۱۳۹۲
۱۳. دلشاد تهرانی، مصطفی، سیره نبوی «منطق عملی»، تهران، نشر دریا، ۱۳۸۲.
۱۴. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، تهران، المکتبة المرتضویه، ۱۳۸۳.
۱۵. رضایی اصفهانی، محمدعلی، قرآن و علوم انسانی، قم، نسیم حیات، ۱۳۸۶.
۱۶. رخ شاد، محمدحسین، در محضرعلامه طباطبایی، قم، انتشارات نهاوندی، چاپ قلم، نوبت پنجم،۱۳۸۶.
۱۷. سبحانی تبریزی، جعفر، سیمای انسان کامل در قرآن، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، ۱۳۷۷.
۱۸. همو، قرآن و اسرار آفرینش، قم، مؤسسه بوستان کتاب، ۱۳۸۷.
۱۹. طباطبایی، سیدمحمدحسین، تفسیر المیزان، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷.
۲۰. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن (چاپ سوم)، تهران، ناصر خسرو، ۱۳۷۲.
۲۱. همو، تفسیر جوامع‌الجامع (چاپ اول)، به ترجمه علی عبدالحمیدی، اکبر غفوری، احمد امیری‌شادمهری، عبدالعلی صاحبی، حبیب روحانی، به مقدمه محمد واعظزاده خراسانی، مشهد، آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۵.
۲۲. عباسیان و همکاران، بررسی جایگاه علمی سلامت معنوی و نقش آن در پیشگیری از بیماری‌ها، اخلاق پزشکی، ۴(۱۴)، ۸۳-۱۰۴، ۱۳۸۹.
۲۳. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، قم، هجرت، ۱۴۱۰.
۲۴. قرائتی، محسن، تفسیر نور، قم، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۳.
۲۵. محقق داماد، سیدمصطفی، معنویت و سلامت، تهران، نشر علوم پزشکی، ۱۳۸۹.
۲۶. محمدی ری‌شهری، محمد، خانواده در قرآن و حدیث، قم، دارالحدیث، ۱۳۸۷.
۲۷. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه (ج۱، ۹، ۱۰، ۱۳، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۲۳)، تهران، دارالکتب الإسلامیة، ۱۳۷۴.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-11-24]